

nımı Martina'nın emri doğrultusunda Amr b. Âs ile Bizans birliklerinin belirli bir süre içinde Mısır'dan çekilmesini ön-gören antlaşmayı imzaladı. Bizans birlik-leri gemilerle Rodos'a doğru yola çıktık-tan sonra Amr b. Âs İskenderiye'ye girdi (642).

BİBLİYOGRAFYA :

J. B. Bury, *History of the Later Roman Em-pire*, New York 1958, I, 26-27, 349, 351, 355, 357; A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire: 324-1453*, Madison 1964, I, 54-56, 98-99, 105-106, 116-118, 120, 196; A. N. Stratos, *Byzan-tium in the Seventh Century* (trc. M. Ogilvie-Grant), Amsterdam 1968, I, 25-28, 111-112, 302-303, 306-307; II, 88, 94, 130-131; III, 35 vd.; A. J. Butler, *The Arab Conquest of Egypt*, Oxford 1978, s. 6, 12, 28, 42, 50, 53; G. Ostro-gorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (trc. Fikret İşıltan), Ankara 1991, s. 32, 44, 54-55, 101, 105, 107; L. S. B. MacCoull, "Egypt", *The Oxford Diction-ary of Byzantium* (ed. A. P. Kazhdan v.dğr.), Ox-ford 1991, I, 679-680; W. E. Kaegi, "Egypt on the Eve of the Muslim Conquest", *The Cam-bridge History of Egypt* (ed. C. F. Petry), Cam-bridge 1998, I, 34-61; Mehmet Çelik, *Siyasal Sistem Açısından Bizans İmparatorluğu'nda Din-Devlet İlişkileri (Kuruluşundan X. Yüzyıla Kadar)*, İzmir 1999, I, 20, 22, 23, 25, 31-34, 44, 58, 66-68; Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003, s. 57-58, 184-188; V. Christides, "Mişır", *El²* (Ing.), 152-153.



CASİM AVCI

Fetihten Osmanlı Dönemine Kadar. Filistin'in müslümanlar tarafından ele ge-çirilmesi artık Bizans ile karadan bağlan-tısı kalmayan Mısır'ın fethini kolaylaştı-rmıştı. Câhiliye döneminde burası ile ticarî ilişkileri bulunduğu için bölgeyi tanıyan Amr b. Âs, Filistin'i İslâm hâkimiyeti altı-na aldıktan sonra Mısır'ın stratejik açıdan çok önemli olduğunu ve oraya kaçan Bi-zans kuvvetlerinin tekrar kendilerine sal-dırabileceğini söyleyerek Hz. Ömer'i ikna etti; emrine verilen 4000 kişilik orduyla başlattığı Mısır'ın fethini, Zübeyr b. Av-vâm kumandasındaki 5000 kişilik diğer bir birliğin de yardımıyla üç yıl içerisinde tamamladı. İlk önce Muharrem 19'da (Ocak 640) Feremâ'yı almasının ardından Aynişems'te Bizanslılar'la karşılaşan Amr b. Âs, Zübeyr b. Avvâm'la birlikte büyük bir zafer kazandı. Stratejik açıdan çok önemli olan Babilon Kalesi'nin fethiyle de (20/641) müslümanlar bölgede tutuna-bilecekleri bir mevkiyi ele geçirmiş oldu-lar ve deltanın güneyle ilişkisini kestiler. Bundan sonra Amr b. Âs İskenderiye'ye yöneldi. Direnemeyeceklerini anlayan Bi-zans kuvvetleri Şevval 21'de (Eylül 642) şehri müslümanlara teslim ettiler. Bu sı-rada İslâm ordusunun diğer kısmı Fey-yûm'u ve buradan hareketle Asvan'a ka-

dar Yukarı Mısır'ı (Saîd) ele geçirdi. Böy-lece "Mısır fâtihî" unvanını alan Amr b. Âs eyalet haline getirilen bölgeye vali tayin edildi. Müslümanlar daha önce Irak'ta ve Suriye'de yaptıkları gibi Mısır'da da yeni yerleşim birimleri oluşturdular ve divan-larda mahallî memurları görevlendirdiler. Eyaletin merkezi, Babilon'un biraz kuze-yinde kurulan Fustat adlı karargâh -şehir-di. Bölgeye çoğunluğu Güney Arabistan'-dan getirilen çeşitli kabileler yerleştirildi. Amr b. Âs askerî faaliyetlerin yanında idarî ve iktisadî düzenlemeler de yaptı. Aç-tırdığı sulama kanalları sayesinde tarım üretimini arttırdı ve Mısır, Babilon ile Kızıldeniz'in Kulzûm (Süveyş) Limanı'nı bir-birine bağlayan Halicü emîri'l-müminîn adlı su yoluyla Hicaz'ı beslemeye başladı.

Yönetimi merkezileştirmek isteyen Hz. Osman, Mısır'da yarı bağımsız hareket eden Amr b. Âs'ı görevden alarak yerine Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh'i tayin etti (27/648). Yeni vali 34 (654) yılında Zâtû's-savârî savaşında Bizanslılar'ı yenen do-nanmayı kurdu. Ancak Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh, Bizanslılar'a ve Nûbeliler'e karşı gösterdiği başarıları iç politikada gösteremedi. Başşehirde vergileri arttır-mak amacıyla yaptığı düzenlemeler ve bölgeye yerleşmeye devam eden Arap kabilelerinin baskıları sonucunda valinin Medine'de bulunduğu Receb 35'te (Ocak 656) büyük bir isyan çıktı. Bu isyanın Hz. Osman'ın şehid edilmesine yol açması o dönemde Mısır'ın taşıdığı hayatî önemin bir göstergesidir. Şehâdet haberinin Fus-tat'a ulaşmasının ardından Hz. Osman'ın taraftarları ile muhalifleri arasında başla-yan çatışmaları (Ramazan 36 / Mart 657) onun taraftarları kazandı. Hz. Ali döne-minde Mısır önemli bir muhalefet merke-zî konumundaydı. Bölgedeki Emevî yan-lılarına karşı sert tedbirler alınması üze-rine Muâviye b. Ebû Süfyan Amr b. Âs'ı gönderdi. 38 (658) yılında yapılan savaşta kazanan Amr ömrünün son dört yılında bölgeyi sükûnet içinde yönetmiş, onun ardından Muâviye'nin ölümüne kadar (60/680) bu sükûnet devam etmiştir. Mısır'-daki Hâricîler, 64 (683) yılında Mekke'-de halifeliğini ilân eden Abdullah b. Zü-beyr'in tarafını tutunca Cemâziyelevvel 65'te (Aralık 684) Fustat'a giren I. Mervân tekrar Emevî hâkimiyetini sağladı ve oğlu Abdülazîz'i buraya vali olarak gön-derdi. Abdülazîz'in yönetiminde bölge uzun bir istikrar dönemi yaşadı. Abdül-melik b. Mervân zamanında (685-705) di-vanlarda Kiptîce yerine Arapça'nın kulla-nılmaya başlanması, Mısır'ın idarî ve kül-

türel alanda dönüşümünün sağlanması için önemli bir adım teşkil etti. İslâm top-raklarının merkezindeki siyasi ve mezhebî çatışmalar Mısır'da yankı buldu ve Sün-niler'le Şîiler arasındaki mücadeleler bu-roya da sıçradı. Ayrıca Kiptîler özellikle vergilerin ağırlığı sebebiyle birkaç defa ayaklandılar. Eyaletten alınan haracın arttırılması 107 (725) yılında büyük bir isyanın çıkmasına sebep oldu. İsyan sonu-cunda Suriye'den getirilen yeni Arap ka-bilelerinin yerleştirilmesiyle sağlanan istikrar, Halife Hişâm b. Abdülmelik'in ölü-münün (125/743) ardından tekrar bozul-du ve Emevî hâkimiyetinin son yılları Kays kabilesi mensupları ile cündler ve Hafsiy-ye arasındaki çeşitli nüfuz mücadeleleri-ye geçti.

Emevîler'in son halifesi II. Mervân'ın Yukarı Mısır'daki Bûsîr mevkiinde meyda-na gelen savaşta Abbâsî birlikleri tara-fından öldürülmesinin (132/750) ardından Mısır'da yeni bir dönem başladı. Abbâsî-ler, yönetimlerinin ilk yıllarında bölgeye daha çok Horasanlı valiler göndermekle birlikte Emevîler'in memurlarını istihdam etmekte sakınca görmediler; ancak yeni valiler çok sık değiştiriliyordu. Abbâsîler tayin ettikleri valilerden yollayacakları ge-lir için garanti veren senetler (damân) aldı-lar. Fakat Mehdî-Billâh zamanında (775-785) vergileri arttırma çabaları çeşitli is-yanlara yol açtı. Emevîler'e mensup Dih-ye b. Mus'ab'ın başlattığı isyanı bastıra-mayan Vali İbrâhim b. Sâlih geri çağırıldı. Yerine gönderilen yeni valinin vergileri tekrar yükseltmesi öldürülmesine sebep oldu. Bölgede düzen ancak ertesi yıl Su-riye birliklerinin yardımıyla sağlanabildi. Yirminin üstünde valinin tayin edildiği Hârûnürreşid döneminde de (786-809) aynı politikanın sürdürülmesi yine çeşitli isyanların baş göstermesine sebebiyet verdi; bunlar da yeni valilerin beraberle-rinde getirdikleri birlikler tarafından bas-tırılabilirdi. Hârûnürreşid'in özellikle son yıllarında bölgede gerginlik arttı ve çıkan isyanlar yüzünden zaman zaman Mısır'ın Suriye ve Irak'la ilişkisi koptu.

Halife Emîn ile Me'mûn arasındaki ik-tidar mücadelesi Mısır'da kabileler için-de esasen mevcut olan rekabeti arttırdı. Endülüs Emevî Hükümdarı I. Hakem'in 15.000 aileyi Mısır'a sürgün etmesi duru-mu daha da gerginleştirdi. Bu arada Vali Ubeydullah b. Serî vergisini merkeze gön-dermemiş ve bağımsız davranmaya baş-lamıştı. Bunun üzerine Me'mûn 211'de (826) Abdullah b. Tâhir'i büyük bir kuv-vetle Mısır'a yollayıp düzeni sağladı. 213

(828) yılından itibaren valiler batı bölgelerinden sorumlu eyalet valileri tarafından tayin edilmeye başlandı. Bu uygulama Abbâsîler'in parçalanmasına yol açan adem-i merkezîyetçi yönetimin ilk işaretiydi. Devletin batı eyaletleri ve dolayısıyla Mısır, 213 (828) yılından halife olduğu 218'e (833) kadar Me'mûn'un kardeşi Mu'tasım-Billâh tarafından yönetildi. Mahallî idarecilerin iktidardan uzaklaştırıldığı bu dönem ağır vergiler ve baskılarla kendini gösterir. Bilhassa Delta bölgesinde yerleşik kabilelerin sık sık haraç ödemeyi reddetmesiyle başlayan ve güçlkle bastırılan isyanlar ortaya çıktı. Mu'tasım-Billâh halife olunca Eşnâs et-Türkî'yi Mısır valisi tayin etti (219/834); böylece Mısır tarihinde Türk valilerin hâkim olduğu yeni bir dönem başladı. Eşnâs'ın ölümünden sonra yerine İnak et-Türkî getirildi. 235 (849) yılına kadar bu görevde kalan İnak eyaleti vekilleri vasıtasıyla yönetti. Türk emîrlerinin nüfuzunu kırmak isteyen Mütevekkil-Alellah, İnak'ı geri çağırıp yerine kendi oğlu Müntasır-Billâh'ı gönderdi. Eyalet valilerinden herhangi birinin Mısır'da oturduğu, hatta orayı ziyaret edip etmediği konusunda bilgi bulunmamaktadır. Bu dönemde bölgenin siyasî açıdan ikinci planda kaldığı söylenebilir. Mu'tasım'ın Araplar'a verilen atâları kaldırması Mısır'da da etkisini gösterdi ve burada fetihten itibaren hâkim olan cünd sistemini çöktürdü.

Mısır'ın Arap kökenli son valisi Anbese b. İshak döneminde (852-856) sahil bölgeleri tekrar Bizans saldırılarına mâruz kaldı ve çok sayıda esir verildi. Halife Müntasır-Billâh'ın iktidarda bulunduğu yıl (861-862) Şiîler'in çıkardığı isyan diğer kesimler tarafından da desteklendi ve kısa sürede bütün delta bölgesine yayıldı. Vali Yezîd b. Abdullah et-Türkî, isyanı ancak Müzâhîm b. Hâkân kumandasında Irak'tan gönderilen Türk birliklerinin yardımıyla bastırabildi. Daha sonra valiliğe tayin edilen Bayık Beg'in yerine vekili sıfatıyla Ahmed b. Tolun'un gelmesi (254/868) Mısır'da önce otonom, ardından bağımsız devletler kurulması sürecini başlattı. Ahmed b. Tolun elindeki geniş imkânları Mısır'ı otonom bir devlete dönüştürmekte kullandı. Onun zamanında Abbâsî halifesinin, isminin hutbelerde okunmasından ve Bağdat'a bir miktar vergi gönderilmesinden başka bir nüfuz belirtisi kalmadı.

Ahmed b. Tolun öldüğünde (270/884), on beş yılı aşan iktidarı boyunca Mısır ve Suriye'yi Abbâsîler'den almayı ve Toluno-

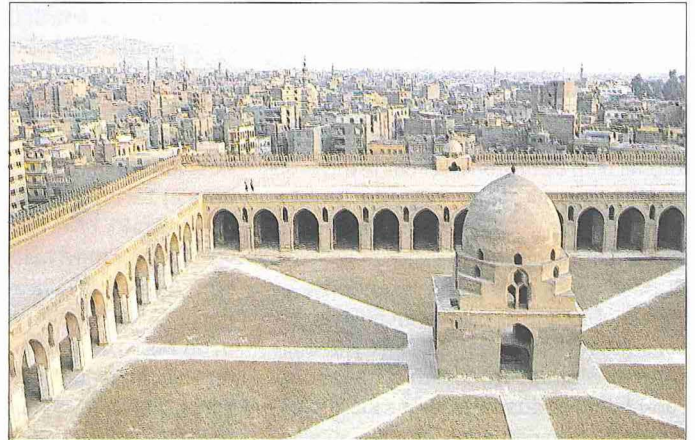
ğulları adıyla anılan otonom devleti kurmayı başarmıştı. Ardından oğlu Humâreveyh halifenin onayını almadan tahta oturdu. Onun ölümünden (282/896) sonra çıkan olaylar sırasında Abbâsîler, Mısır'da kaybettikleri otoriteyi tekrar ele geçirdilerse de karışıklıkların önünü alamadılar. İçerideki isyanların yanı sıra İfrîkiye'de hâkimiyetlerini kurmuş olan Fâtımîler de Halife Ubeydullah el-Mehdî ve Kâim-Biemrillâh devirlerinde çeşitli fetih denemelerinde bulundular. Bunun üzerine Abbâsîler idareyi sert yöntemleriyle tanıyan Dimaşk Valisi Muhammed b. Tuğç'a verdiler; onun tayiniyle bölge tekrar Ahmed b. Tolun zamanındaki huzur ve istikrar günlerine kavuştu. Halife Râzî-Billâh, 326 (938) veya 327 (939) yılında Muhammed b. Tuğç'a ataları olan eski Fergana Türk hükümdarlarının kullandığı "ihşîd" unvanını tevdi etti, böylece Mısır'da İhşîdîler dönemi başladı.

357'de (968), bir süreden beri devletin gerçek yöneticisi olan ve bu durumu sonunda halifeye de onaylatan Ebû'l-Misk Kâfûr öldüğünde Mısır kuraklık sebebiyle meydana gelen kıtlığa ve siyasî boşluktan kaynaklanan karışıklıklara mâruz kaldı; ayrıca veba salgını baş gösterdi. Durumdan yararlanan Cevher es-Sikillî kumandasındaki Fâtımî ordusu savaşmaksızın Mısır'ı ele geçirdi (17 Şâban 358/6 Temmuz 969). Fâtımîler'in Mısır'ı istilâsı yönetimin el değiştirmesinden ibaret basit bir hareket olmayıp çok derin etkileri görülecek dinî, siyasî ve içtimâî bir inkılâp demektir. Cevher, Muiz-Lidînillâh'ın emriyle Fustat'ın kuzeydoğusuna Kahire'yi kurdu; ortasına da büyük bir saray ve cami yaptırdı. Para birimi ıslah edilerek değerli dinarlar (ed-dînârû'l-Muizzî) bastırıldı ve eskileri iptal edildi. Ertesi yıl ileride Şiî davetinin merkezi olacak Ezher

Camii'nin inşasına başlandı ve 361 (972) yılında tamamlandı. Muiz-Lidînillâh 362'de (973) İfrîkiye'den gelerek Kahire'yi başşehir yaptı; böylece burası Bağdat ve Kurtuba gibi önemli bir hilâfet merkezi oldu. Şiîliği yaymak isteyen Muiz-Lidînillâh gemilerle tahıl getirip açlık çeken Mısır halkını rahatlatmış; birkaç yıl içerisinde veba ve kıtlıktan eser kalmadı. Fâtımîler'le birlikte bir eyalet ve otonom devlet olmaktan imparatorluğa dönüşen Mısır ve başşehri Kahire Aziz-Billâh devrinde (976-996) en parlak günlerini yaşadı. Müstansır-Billâh döneminde de (1036-1094) özellikle Kahire'de büyük imar faaliyetleri gerçekleştirildi.

Müstansır-Billâh devrinden itibaren daha ziyade vezirler tarafından yönetilen Mısır, ordudaki farklı etnik gruplar arasında gelişen kanlı mücadelelere sahne olmaktadır. Güney bölgesi zenci birliklerinin elindeydi. 457'de (1065) başlayan ve yedi yıl süren kuraklık, ayrıca veba bütün zenginliğin yitirilmesine yol açtı; saraylar ve kütüphaneler yağmalandı. Akkâ Valisi Bedr el-Cemâlî'nin Mısır'a gelmesiyle ülkede otorite tekrar kuruldu (466/1074). Olaylar sırasında Kahire harabeye döndüyse de Vezir Bedr el-Cemâlî'nin başlattığı imar faaliyetleriyle kısa sürede eski güzelliğine kavuştu. Cemâlî'den sonraki Fâtımî tarihinin karakteristiğini güçlü vezirlerle halifeler ve ordu kumandanları arasındaki bitmek tükenmek bilmeyen mücadeleler oluşturur. Halife Müsta'li-Billâh ve veziri Efdal b. Bedr el-Cemâlî döneminde halifenin ağabeyi Nizâr taraftarları (Nizârîler) önemli bir muhalefet olarak ortaya çıktılarsa da başarı kazanamadılar. Son güçlü vezir Talâî b. Rüzîk devrinde (1154-1161) huzur ve sükûn geri geldi. Ancak onun ölümünün ardından

IX. yüzyılda Ahmed b. Tolun tarafından inşa ettirilen İbn Tolun Camii'nin avlusundan bir görünüş





XI. yüzyıla ait
av sahneli
fildiş ajurlu
Mısır işi
panel parçası
(Louvre
Müzesi –
Paris)

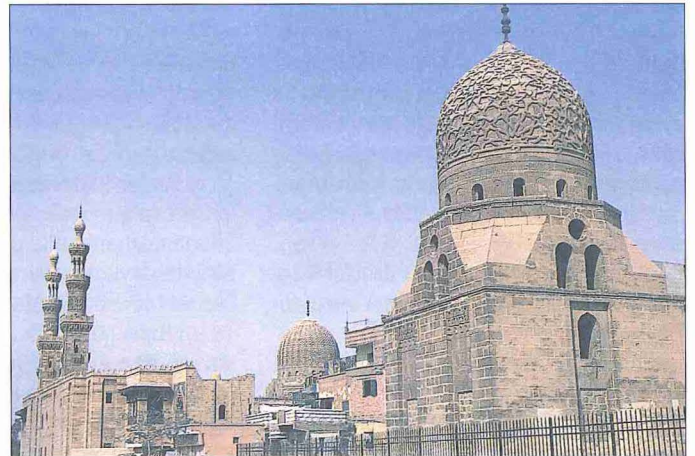
başlayan mücadele ve Haçlı tehlikesi karşısında Halife Âdîd-Lidînîllâh'ın Nüred-din Mahmud Zengî'den yardım istemesi devletin sonunu getirdi. Zengî'nin Esedüddin Şîrkûh el-Mansûr kumandasında gönderdiği birlikler Kahire'ye hâkim oldu. Fâtîmî vezirliğine tayin edilen Şîrkûh'un iki ay sonra ölmesi üzerine askerinin zoruyla vezirliğe getirilen yeğeni Selâhaddin-i Eyyûbî 567 (1171) yılında yönetime el koyarak Fâtîmî Devleti'ni ortadan kaldırdı.

Eyyûbî idaresi Mısır tarihinin en önemli safhalarından biridir. Haçlılar'la mücadele ve İsmâiliyye mezhebine ait müesseselerin kaldırılarak bölgenin yeniden Sün-nîleştirilmesi bu dönemde gerçekleşti. Selâhaddin-i Eyyûbî hutbeyi Abbâsî halifesi adına okuttu. Daha sonraki yıllarda bazı ayaklanmaları bastırıp iktidarını sağlamlaştırdı köklü reformlara girişti. Önce ülke topraklarını tahrip ettirerek hizmet karşılığında askerlerine dağıttı (iktâ); böylece Mısır'da Fâtîmî malî nizamı yerine Zengîler'in Selçuklular'dan aldığı Türk sistemini yerleştirdi. Arkasından Mısır'ı tekrar bir ilim merkezi konumuna getirmek amacıyla Şâfiî, Mâlikî, Hanefî ve Hanbelî fıkıhının okutulduğu Sün-nî medreseleri ve dârülkur'ân, dârülhadis gibi değişik eğitim müesseseleri kurdu. Onun başlattığı ilim hayatı ile Kahire Eyyûbîler dönemi boyunca Bağdat'ı gölgede bıraktı. Kahire Kalesi'ni (Kal'atülcebel) inşa ettirdi; şehir bundan sonra bu kalenin etrafında gelişti. Selâhaddin döneminde bütün Mısır imar faaliyetlerine sahne oldu; bu arada onun ikinci adına nisbetle Bahrû Yûsuf denilen kanallar açıldı. Eyyûbî sanatı Mısır'ın sanat geleneklerine de temel teşkil etmiştir. Bu sanat Fâtîmî anlayışından farklı olarak Suriye üslûbunu sürdürmüş ve daha çok Zengî sanatının etkisi altında kalmıştır. Haçlılar'a karşı ekonomik olarak da mücadele eden Selâhaddin-i Eyyûbî, Uzakdoğu'dan Kızıldeniz yoluyla Mısır'a gelen ve buradan hem İslâm topraklarına hem Avrupa'ya yönelen baharat ticaretini yahudi ve hristiyanların tekelinden kurtararak müslüman tüccarlarına verdi. Selâhaddin'in kar-

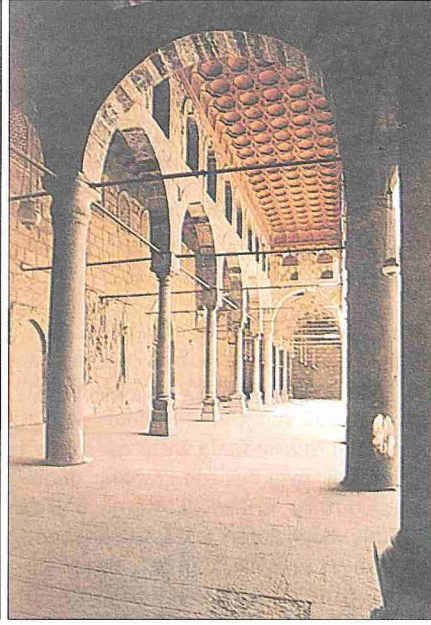
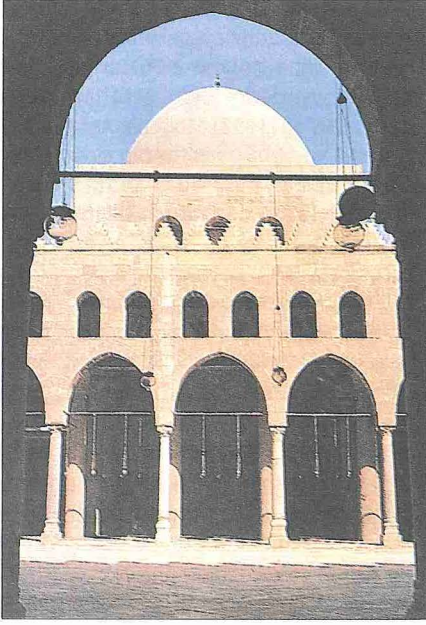
deşi el-Melikü'l-Âdil ve oğlu el-Melikü'l-Kâmil dönemlerinde Avrupa ile olan ticaret hacmi genişledi. XIII. yüzyıl başlarındaki kuraklık ve kıtlık el-Melikü'l-Âdil'in aldığı önlemlerle fazla zarar görmeden geçirildi. Aynı devirde Franklar denizden saldırdılar. el-Melikü'l-Kâmil, 616'da (1219) V. Haçlı Seferi sırasında kaybedilen Dimyat'ı Haçlılar'dan geri almayı başardı (618/1221). el-Melikü's-Sâlih Eyyûb, VII. Haçlı Seferi'nde Dimyat'ın tekrar kaybedilmesinin (1249) hemen ardından öldü. Ancak Haçlılar, onun kurduğu Türk kökenli memlûk birliklerinin (Bahrî Memlûkleri) başarısı karşısında ertesi yıl Dimyat'ı teslim etmek zorunda kaldılar. el-Melikü's-Sâlih'in ardından tahta çıkan Turan Şah'ın kısa süre sonra memlûk emirleri tarafından öldürülmesiyle Eyyûbî dönemi sona erdi (648/1250).

Efendileri el-Melikü's-Sâlih Eyyûb'un Türk asıllı dul eşi Şecerüddürr'ü tahta geçiren Bahrî Memlûk emirleri, onun seksen gün sonra kendi aralarından İzzeddin Aybek et-Türkmânî ile evlenip kocasının lehine tahttan çekilmesi üzerine dönemin kaynaklarında ed-Devletü't-Türkiye adıyla geçen Memlûk Devleti'ni kurmuş oldular (648/1250). İlk yıllarda Suriye'den kaynaklanan Eyyûbî muhalefeti bastıran ve 658'de (1260) Moğollar'a karşı kazandıkları Aynicâlût zaferinin ardından durumlarını sağlamlaştıran Memlûkler

daha sonraki otuz yıl içerisinde bölgeyi Haçlılar'dan temizleyerek halkına, kültü-rüne ve diline yabancı oldukları bu ülkede meşruiyetlerini kabul ettirdiler. Bağdat'ın 656'da (1258) Moğollar tarafından işgalinin ve Abbâsî halifesinin öldürülmesinin ardından Mısır'da hilâfetin ihyasıyla Kahire İslâm dünyasının dinî ve siyasî merkezi haline geldi. Devletin gerçek kurucusu sayılan I. Baybars ülke topraklarını iktâ bölgelerine ayırarak memlûk emirlerine dağıttı ve halkı rahatlatarak imar projeleri gerçekleştirdi. Bu dönem, özellikle kendine has mimari üslûbuyla yapılan medrese ve hayır müesseseleriyle tanınır. Memlûk Devleti'nin Türk kökenli yöneticileri, idarî ve askerî bürokrasinin büyük kısmını ülkeye getirdikleri Türk memlûklerinin emirlerine vererek askerî bir nizam ihdas ettiler. Suriye'deki Haçlılar'a ve Moğollar'a karşı yürütülen mücadelenin yanı sıra ticaret yollarını açık tutmak amacıyla Güney Mısır'a ve Nûbe'ye karşı da akınlarda bulunuldu. Kalavun ve onun halefleri zamanında halk Memlûkler devrinin en müreffeh günlerini yaşadı. Özellikle el-Melikü'n-Nâsir Muhammed b. Kalavun'un Mısır'a istikrar getiren üçüncü saltanatı boyunca (1310-1341) ekonomik genişleme Memlûk dönemindeki en yüksek düzeyine ulaştı. Bu devirde halka yüklenen haksız vergilerin büyük bir kısmı kaldırıldı. Aldığı tedbirlerle iktisadî yapıyı yeniden nizama sokan, kıtlıklara ve pahalılığa karşı önlemler alan sultanın yanı sıra emirler de ülkenin imarına, bilim ve sanatın gelişmesine büyük katkıda bulundular. el-Melikü'n-Nâsir Muhammed'in uzun süren yönetiminin ardından siyasî istikrarsızlıkla birlikte ortaya çeşitli ekonomik ve sosyal problemler çıktı. 1347-1349 veba salgını yüzünden yaşanan nüfustaki hızlı düşüş büyük sıkın-



Barsbay
Kütüphanesi'nin
kuzeyinde
Memlûk
sultanlarına ait
bir türbe



Ka'at'ülcebel'de Nâsir Muhammed Camii'nin avlusu ve revaklarından bir görünüş

tilara yol açtı. 1365'te Kıbrıs Kralı I. Peter İskenderiye'ye saldırdı. Altın sıkıntısının doğurduğu malî meselelerin yanında Mısır'ın uluslararası ticarete önemi azaldı.

784 (1382) yılından itibaren tahta Çerkez kökenli memlûklerin çıkmasıyla Mısır ve Suriye'de Burcî Memlûkleri dönemi başladı. Bu devirde ülkede pek çok yeni düzenlemeye gidildi. Güney Mısır'daki Araplar'ı kontrol altında tutabilmek için Hevvâre kabilesi bu bölgeye yerleştirildi. İktidarlarda yapılan değişikliklerle iktisadî vaziyet düzeltilmeye çalışıldı. Ancak 1403'teki kuraklık ve kıtlığı takip eden yeni bir veba salgını ekonomik yapıyı tekrar sarstı. Çıkan iç karışıklıkları bedevî kabilelerinin isyanları takip etti. XV. yüzyıl başlarında yaklaşık on beş yıl süreyle bilhassa Güney Mısır'da devlet hâkimiyeti ortadan kalktı. Bu durum tarıma büyük zarar verdi, enflasyon arttı, para sistemi çöktü. 1415'lerde Mısır tekrar eski gücüne kavuşmaya başladı. Berkuk döneminde bedevîleri kontrol altına almak maksadıyla Behnesâ, Üşmûneyn, Kûs, Asvan, Bilbis gibi küçük valiliklerin üzerinde bir nevi eyalet valiliği olan kâşiflikler kuruldu. Barsbay devrinde (1422-1438) dış gelişmeler, Mısır-Kızıldeniz-Hint Okyanusu ticaret yolunu devlet tekeline alınan baharat ticareti için en güvenli rota haline getirdi. Sultan Kayıtbay'ın uzun iktidarı

sırasında (1468-1496) devlet istikrar içerisindeydi. Bu dönemde bedevî kabileleri kontrol altına girdi; Güney Mısır'daki düzensizlik alınan zecrî tedbirlerle halledildi. Buna bağlı olarak Memlûk Devleti uzun zamandır yoksun kaldığı bir ekonomik gelişme gösterdi. Kayıtbay devrinde Kahire'de inşa edilen yapılar bunun açık delilini oluşturmaktadır.

XV. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ülkede tekrar anarşi ortaya çıktı. Osmanlı baskısı sonucu ordu sınır boylarında durduğundan iç düzeni sağlamak güçleşti ve bedevî kabileleri üzerindeki kontrol tamamen ortadan kalktı. Orduya yeni askerlerin alınması fiyatların artmasına ve paranın değerinin düşmesine yol açtı. Kayıtbay'ın 901'de (1496) ölümünün ardından beş yıl süren bir anarşi dönemiyle veba salgını yaşandı. Kansu Gavri zamanında (1501-1516) siyasî düzen kurulmakla birlikte Avrupalı devletlerin Hint Okyanusu ve Akdeniz üzerindeki baskısı Memlûkler için sonun başlangıcı oldu. İktisadî çözümler Osmanlılar'la girilen sirtüşmeyle birlikte devletin yıkılmasına zemin hazırladı ve Mercidâbık Muharebesi'nde (922/1516) Kansu Gavri'nin ölmesinin ardından sultan ilân edilen Tomanbay, Kahire'yi alan Yavuz Sultan Selim tarafından idam edilerek Memlûk Devleti'ne son verildi (21 Rebûlevvel 923 / 13 Nisan 1517).

BİBLİYOGRAFYA :

- Vâkıdî, *Fütûhu's-Sâm*, Beyrut, ts. (Dârü'l-cıl), II, 36-44; İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr* (nşr. Ch. C. Torrey), Kahire 1999; Belâzûrî, *Fütûh* (Fayda), s. 303-321; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), I-XI, bk. İndeks; Kindî, *el-Vülât ve'l-kuḍât* (Guest); Müsebbihî, *Aḥbâru Mısr* (nşr. Eymen Fuâd Seyyid - Th. Bianquis), Kahire 1978; İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-mukḥeteyn fî aḥbârî'd-devleteyn* (nşr. Eymen Fuâd Seyyid), Stuttgart 1412/1992; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, I-XIII, bk. İndeks; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kurûb*, I-V, tür.yer.; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XIX, 285-318; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Krawulsky), s. 77-90; İbn Battûta, *er-Rihle*, Beyrut, ts. (Dârü Sâdır), bk. İndeks; İbn Haldûn, *el-İber*, Beyrut 2003, II, 531-532; III, 374-375, 405, 435-436, 450-451; IV, 57-98, 357-378; V, 244-246, 300, 337-341, 424-425, 438-596; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, III, 299-626; IV, 3-66; ayrıca bk. İndeks; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire* (nşr. M. Hüseyin Şemseddin), Beyrut 1992, I-XVI, tür.yer.; Makrîzî, *es-Sülûk* (Ziyâde), I-IV, tür.yer.; a.mlf., *İttî'âzû'l-huneḥâ* (nşr. Cemâleddin eş-Şeyyâl - M. Hilmi M. Ahmed), Kahire 1967-73, I-III, tür.yer.; a.mlf., *el-Hıḩaḩ*, Kahire 1997, I, 303-314; II, 71-248; III, 403-426; Süyûtî, *Hüsnü'l-muḩâḩara* (nşr. Halîl el-Mansûr), Beyrut 1997, I, 88-124, 132; İbn İyâs, *Bedâ'î'u'z-zuhûr*, I-V, tür.yer.; S. D. Goiten, *A Mediterranean Society*, Berkeley 1967-88, I-V, tür.yer.; M. Abdullah İnân, *Mısrü'l-İslâmiyye ve târihu'l-hıḩaḩi'l-Mısrıyye*, Kahire 1969; Subhi Labib, "Egyptian Commercial Policy in the Middle Ages", *Studies in the Economic History of the Middle East* (ed. M. A. Cook), London 1970, s. 63-77; Hassanein Rabie, *The Financial System of Egypt*, London 1972; Cl. Cahen, *Makḩzumıyyat: Etudes sur l'histoire économique et financière de l'Égypte*, Leiden 1977; a.mlf., "Contribution à l'étude des impôts dans l'Égypte médiévale", *JESHO*, V/3 (1962), s. 245-275; A. Butler, *The Arap Conquest of Egypt*, Oxford 1978; M. Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm* (trc. Neziḩ Uzel), İstanbul 1983, s. 28-32; P. J. Vatikiotis, *The History of Egypt*, London 1985; Ahmed Abdüsselâm Nâsıf, *eş-Şurḩa fî Mısr el-İslâmiyye*, Kahire 1407/1987, s. 32-94; *The Mamluks in Egyptian Politics and Society* (ed. Th. Philipp - U. Haarmann), Cambridge 1988; İsmâil el-Beyyûmî, *en-Nüzümü'l-mâliyye fî Mısr ve's-Sâm*, Kahire 1988; J. C. Garcin, "Mısr fî'l-âlemi'l-İslâmî mine'l-ḩarnî's-sânî 'aşer hattâ bidâyeti'l-ḩarnî's-sâdis 'aşer", *Târîhu İfrîkiyâ el-âḩ* (nşr. C. T. Niyânî), Paris 1988, IV, 375-397; Seyyide İsmâil Kâşif, *Mısr fî 'aşri'l-vülât*, Kahire 1988; a.mlf., *Mısr fî fecri'l-İslâm mine'l-fethi'l-'Arabî ilâ kıyâmi'd-devleti't-Tolûniyye*, Beyrut 1986; a.mlf. v.dğr., *Târîhu Mısr el-İslâmiyye*, Kahire 1993; Hasan Ahmed Mahmûd - Münâ Hasan Ahmed Mahmûd, *Mısrü'l-İslâmiyye*, Kahire 1990; Ahmed Abdülhamîd Yûsuf, *Mısr fî'l-ḩur'ân ve's-sünne*, Kahire, ts.; Y. Lev, *State and Society in Fatimid Egypt*, Leiden 1991; Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, *A Short History of Modern Egypt*, Cambridge 1992, s. 1-39; D. Dennet, *el-Cizye ve'l-İslâm* (trc. Fevzi Fehîm Câdellâh), Beyrut, ts. (Dârü'l-hayât), s. 114-175; Eymen Fuâd Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye fî Mısr: Tefşir cedîd*, Kahire 1992; Saîd Abdülfettâh Âşûr, *Mısr ve's-Sâm fî 'aşri'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik*, Beyrut, ts.

(Dârü'n-nehdâtî'l-Arabiyye); a.mlf. – Abdurrahman er-Râfîî, *Mısr fî'l-üşûrî'l-vüştâ*, Kahire 1992; J. R. A. Goldschmidt, *Historical Dictionary of Egypt*, London 1994; G. Frantz-Murphy, *The Agrarian Administration of Egypt from the Arabs to the Ottomans*, Cairo 1996; Âsım M. Rızık, *Hankâvâtü's-şüfiyye fî Mısr fî'l-aşrey-nî'l-Eğyûbî ve'l-Memlûkî*, Kahire 1417/1997; S. Tsugitaka, *State and Rural Society in Medieval Islam*, Leiden 1997; *The Cambridge History of Egypt* (ed. C. F. Petry), Cambridge 1998, I, tür.yer.; Rose-Mario – R. Hagen, *Egypt People, Gods, Pharaohs*, Köln 1999; *The Cambridge History of Africa* (ed. J. D. Fage), Cambridge 1999, II; A. Sabra, *Poverty and Charity in Medieval Islam: Mamluk Egypt (1250-1517)*, Cambridge 2000; E. W. Brooks, "On the Chronology of the Conquest of Egypt by the Saracens", a.e., IV (1895), s. 435-444; H. I. Bell, "The Administration of Egypt under the Umayyad Khalîfs", *BZ*, XXVIII (1928), s. 278-286; Fehmî Abdülcelîl Mahmûd, "İntişârü'l-İslâm fî Mısr fî'l-karneynî'l-evvel ve's-sânî li'l-hicre", *Havliyyâtü Külliyyeti dârü'l-ülûm*, VIII, Kahire 1977-78, s. 115-134; Aydın Çelik, "Mısır'ın Müslümanlar Tarafından Fethini Kolaylaştıran Önemli Unsurlar", *TDA*, sy. 141 (2002), s. 99-108; V. Christides, "Mısr", *EP* (İng.), VII, 153-160; H. Kennedy, "Mısr", a.e., VII, 160-162; H. Halm, "Mısr", a.e., VII, 162-165; U. Haarmann, "Mısr", a.e., VII, 165-177.



CENGİZ TOMAR

Osmanlı Dönemi. Mısır'da Osmanlı hâkimiyeti Yavuz Sultan Selim'in buraya yönelik seferi sonucunda 923'te (1517) başladı. Memlûk Sultanlığı'nın XVI. yüzyıl başlarından itibaren İslâm dünyasında iç huzursuzluklara çare bulamaması, dış tehlikeleri karşılamakta zorluk çekmesi, öte yandan Dulkadir Beyliği meselesi ve Safevî tehdidi iki devlet arasında savaşa zemin hazırladı. Mercidâbık'ta yapılan savaşta Osmanlılar kazandı ve Suriye Osmanlı hâkimiyetine girdi. Ardından Ridâniye'de Memlûk direnişi kırıldı; Osmanlı kuvvetleri Kahire'yi ele geçirip zorlu sokak çatışmaları neticesinde duruma hâkim oldu.

Osmanlı idaresi altında Mısır beylerbeyilik haline getirildi. Yavuz Sultan Selim Kahire'de iken önce Memlûk ileri gelenlerinden yararlanmak istedi. Eski idare sistemi hakkında bilgi toplattı; Memlûk emîrlerini mevkilerinde bırakmaya özen gösterdi. Rumeli Kazaskeri Zeyrekzâde Rûkneddin Efendi'yi Mısır kadısı, Dizdar Mehmed Çelebi'yi de Mısır defterdarı tayin etti. Fakat bazı huzursuzluklar üzerine burada Osmanlı düzeninin kısa zamanda kurulamayacağını anlayan Mısır'ın eski teşkilâtının ıslah edilmesi yoluna gitti. Mısır'ın ilk beylerbeyiliğine Memlûk asıllı Hayır Bey getirildi ve bunun yanına güvenilir Osmanlı beyleri verildi. Mısır muhafazası için 3000 kadar muhafız

tayin edildi. Daha sonra padişah Hayır Bey'den halka adalet ve şefkatle davranmasını, fesadı menetmesini, Mısır'ın sınırlarını ve limanlarını dış tehlikelerden korumasını ve Haremeyn erzakını düzenli biçimde göndermesini emrederek Mısır'dan ayrıldı.

Hayır Bey, Memlûk ve Osmanlı dönemleri arasında çok hassas bir merhale sayılan beylerbeyiliği sırasında Osmanlı hâkimiyetini Memlûkler'e tanıttı; birçok Memlûk ileri gelenini yeni yönetime ısındırarak Mısır'ı başarılı bir şekilde yönetti. Onun 928'de (1522) vefatı üzerine Kanûnî Sultan Süleyman Mısır valiliğine Çoban Mustafa Paşa'yı gönderdi. Mısır'da doğrudan merkezden tayin edilen ilk Osmanlı beylerbeyi olan Mustafa Paşa selefinin idarî teşkilâtında değişiklikler yaptı; kâşifleri yerinde bırakıp vergi tahsilini yerli mübâşirlere havale etti. Bunları denetlemek için de yeni bir defterdar görevlendirdi. Fakat onun bu icraatı Memlûk kökenli nüfuzlu emîrlerce benimsenmedi ve onların Memlûk Sultanlığı'nı ihya etmek için baş kaldırmalarına yol açtı. Bunun üzerine eyalette nizamı sağlamak amacıyla İstanbul'dan Defterdar Derviş Çelebi ile bir miktar asker gönderildi; bu arada Mısır beylerbeyiliğine Güzelce Kasım

Paşa getirildi. Çok geçmeden Hâin Ahmed Paşa'nın Mısır beylerbeyi olması, bunun da merkeze baş kaldırmasıyla Mısır tekrar karıştı. İkinci defa Mısır valisi olan Kasım Paşa eyalet işlerini ıslaha çalıştı. Ancak Mısır'da istikrarlı bir idarenin kurulması, geniş yetkilerle Mısır'a gönderilen Vezîriâzam Makbul İbrâhim Paşa tarafından sağlanabildi. İbrâhim Paşa, Mısır idaresinin geçirdiği safhaları göz önüne alarak ve eski kanunlara dayanarak yeni bir kanunnâme hazırlatıp uygulamaya koydu. Zamanla Mısır merkezin genel nizamı ve protokollerine, padişahın ferman ve hükümlerine uyan bir eyalet haline getirildi. Bulunduğu kıtada asker toplama merkezi, silâh, barut ve çeşitli harp malzemelerinin deposu, Haremeyn dahil devletin güney ve doğu sınırlarının koruyucusu oldu. Ayrıca ordu için gerekli hububatla sâlyâne sistemine göre yıllık gelirin fazlasını "irsâliye" adıyla İstanbul'a gönderdi. Merkez idaresi, eyaletin Ortadoğu ülkeleriyle ilişkilerini İstanbul ile irtibatlandırarak devamını sağlaması dolayısıyla vezir rütbesindeki Mısır beylerbeyine geniş yetkiler vermiştir.

XVII. yüzyılın ortalarına kadar eyaletin yönetiminde Mısır beylerbeyi ve eyalet divanı ön planda olmuştur. Mahallî idarecilerden nâzirü'l-emvâl ve kadılar ise bazı meseleleri yerinde halletmişlerdir. Mîrî gelirlerin tahsili ve muhasebesi de beylerbeyinin denetimindeydi. Aynı dönemde eyalette istikrarlı bir idare uygulanmış, Memlûk zümreleri Osmanlı idaresine bağlı kalmıştır. Ancak bunlar eyaletin çeşitli kurumlarında zamanla birbirlerine rakip hale gelmişlerdir. XVI. yüzyılın sonlarında reisleri sancak beyliği pâyesine yükseltilip eyaletin önemli mukâataalarını işletmeye başlayınca kendi adamlarını çeşitli gruplar arasına sokarak eyaletin hem merkezinde hem nahiyelerinde idarî ve askerî nüfuzlarını arttırdılar. Buna rağmen ilk zamanlarda ciddi bir anlaşmazlık olmadı. Fakat zaptından beri şeyhülaraplara sancak olarak verilen Saîd bölgesi Kahire'den uzakta bulunduğu için eşkiya ve âsi grupların sığınağı haline geldi ve şeyhüalarapların nüfuz mücadelelerine sahne oldu. Bu sebeple Saîd'e zaman zaman Osmanlı sancak beyleri tayin edildi. XVII. yüzyılın başlarından itibaren Saîd şeyhüalaraplarının nüfuzları çok arttı. XVI. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı merkezî teşkilâtında görülen değişimin belirtileri Mısır'a da yansdı, eski Memlûk zümreleri idarî karışıklıklara yol açmaya başladı. Mısır beylerbeyi, defterdarı ve

Mısır divanı huzurunda padişahın fermanının okunma merasimini gösteren bir minyatür (Kelâmî, *Vekâyi-i Ali Paşa*, Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 612, vr. 69)

